Тенденції розвитку громадянського суспільства в Азербайджані

Агія Нахчеванли,
кандидат філософських наук,
декан факультету політичного управління
Академії державного управління
при Президентові Азербайджанської Республіки

Минуле десятиліття стало для Азербайджану справді історичним. Країна не тільки позбулася комуністичного тоталітаризму, але й вирвалася з лабет радянської імперії. Цей процес не був легким і безболісним, та як би там не було, але він на сьогодні в основному завершений. Всі атрибути незалежної держави в Азербайджані сформувалися. Молода держава одержала міжнародно-правове визнання.

Конституція Азербайджану проголосила демократичний лад, ринковий характер економіки, гарантувала основні права й свободи людини. Зафіксовано наше прагнення побудувати відкрите, громадянське суспільство.

Багато зарубіжних аналітичних центрів і авторитетних правозахисних організацій (Freedom House, наприклад) за параметрами дотримання громадянських і політичних прав кваліфікують нашу країну як „порогову", або „частково вільну".

Поняття „громадянське суспільство" є центральним, за допомогою якого визначається рівень демократичності держави. Важливим показником зрілості демократії вважається, зокрема, мирна передача вищої влади на основі чесних і вільних виборів. Цей іспит Азербайджан успішно витримав у жовтні 2003 року.

Специфіка перехідного періоду виявила певні протиріччя процесу розбудови громадянського суспільства в пострадянських умовах. Так, в країні й досі не вщухають дискусії щодо вибору „східного" чи „західного" шляху розвитку, а також можливостей відшукати власну, національну модель розбудови демократичного, громадянського суспільства. Ідеологічна складова в цих суперечках неодмінна. Багато учасників дискусій схиляється до підтримки націоналістичних тенденції розвитку.

громадянське суспільство

Але не менш активно висловлюються й прямо протилежні думки – відкидаються будь-які особливості національного руху до утвердження демократичних інститутів. Така ситуація викликає необхідність розглядати цю архіважливу проблему, вдаючись до аналізу існуючих концепцій громадянського суспільства.

Зміна соціальних і політичних відносин в епоху переходу до капіталістичної формаційної системи породжує нове усвідомлення ролі держави в організації та скеруванні суспільних процесів. Центральне місце посідає така правова організація державного життя, яка б обмежувала монополізацію влади в руках однієї особи чи одного органу влади, забезпечуючи тим самим рівність перед законом як владних інститутів, так і кожного громадянина. Відтак держава перетворюється на головного захисника й гаранта соціально-політичних перетворень у суспільному житті.

В останні роки в Азербайджані відбулися (і ще тривають) глибокі зміни у всіх сферах життя, змішуючи в єдиному процесі трансформації ідеали різних політичних систем. Хоче це визнати хто, чи ні, але в нашому житті, у взаємовідносинах людей, в ціннісних орієнтаціях сталися фундаментальні зрушення. Країна стає відкритою. Ми менше стали перейматися ліпленням „образу ворога", хоча ще багато громадян і партій так і не позбавилося цього радянського комплексу. Та попри все це, формуються й увиразнюються риси громадянського суспільства, змінюється в уявленні людей образ світу.

Послідовно здійснювана політика реформ дає певні плоди. В останні роки в Азербайджані спостерігається стійке зростання макроекономічних показників, поліпшується добробут населення. Так, у 1996 – 2002 роках внутрішній валовий продукт зріс в 1,7 раза, капіталовкладення в економіку збільшилися у 7,8 раза, номінальні грошові доходи населення виросли утричі, а середньомісячна заробітна платня та пенсії – у 5 разів [1].

Звичайно, багато проблем ще не вирішено, але з поліпшенням економічного становища зменшується депресивність суспільної свідомості.

З великими труднощами, але формується середній клас. Для повнокровного функціонування громадянського суспільства у нас поки що не досить розвинено його протоструктуру. Першочерговим соціально-економічним завданням лишається боротьба з бідністю, якій президент країни надає особливого значення. Зокрема, за підтримки Світового Банку в Азербайджані розпочато реалізацію Програми ООН по боротьбі з цим соціальним злом. Створено 15 галузевих груп, у тому числі й за участю НВО, що працюють у сфері гендерної проблематики. Організацію відповідних досліджень та розробку практичних рекомендацій покладено на комісії органів охорони здоров'я, освіти, соціальної політики тощо.

У грудні 2001 року галузеві робочі групи остаточно сформулювали свої

пропозиції, запропонували плани їх реалізації, обгрунтували відповідні кошториси. На підставі цих документів Кабінет Міністрів Республіки ухвалив постанову „Про заходи для надання допомоги вимушеним переселенцям і тимчасово переміщеним особам". Цією же постановою затверджено програму забезпечення таких людей робочими місцями.

Як відомо, основними критеріями для оцінки рівня бідності, на яких сходяться міжнародні фінансово-банківські та наукові інститути, є: рівень базової освіти, надання послуг у сфері охорони здоров'я, ступінь забезпеченості харчуванням, водою і каналізацією, а також рівень доходів, зайнятості та заробітної платні. З цих критеріїв досить високим в Азербайджані є на сьогодні тільки рівень базової освіти (97 %). За іншими критеріями ми значно відстаємо від багатьох країн світу, де науково обґрунтовані норми і стандарти більш чи менш дотримуються.

Підготовлений 2001 року Основний Документ з подолання бідності був у січні 2002 року поданий експертам Світового банку, Міжнародного валютного фонду, Європейського банку реконструкції і розвитку, а також іншим міжнародним інституціям, що висловили бажання брати участь у проекті. В лютому 2002 року відбувся національний семінар „Державна програма скорочення бідності в Азербайджані", на якому, за участю всіх комісій і підкомісій, представників міжнародних організацій, донорів, неурядових організацій, приватних підприємців, представників засобів масової інформації та громадськості, було обговорено стратегію подолання цього лиха. Тоді ж президент схвалив відповідний документ. У квітні розпочалася реалізація проекту, що допоможе країні перебороти негаразди перехідного періоду.

Будь-яке суспільство сповідує фундаментальні цінності, притаманні саме йому. Вони багато в чому визначають характер системи господарювання. З господарством пов'язується певний тип діяльності, під який формується й певний тип особистості. Особистість же характеризується набором цінностей, які передаються від покоління до покоління через суспільну свідомість і підсвідомість. У процесі історичної передачі цінностей і норм формуються риси етнічного характеру народу, його менталітет.

Змінити етнічний характер можна тільки через зміну норм у двох найважливіших сферах: у сфері матеріального виробництва, тобто господарської діяльності, та у сфері політичного життя. „Зміна етнічного характеру, – зазначає американський політолог С. Майтл, – буде найпомітнішою, якщо в суспільну підсвідомість вноситиметься якесь нове ставлення до влади і моральності, що складають основну групу цінностей людини" [2]. Володіння політико-моральними цінностями, без сумніву, збагачує можливості людини впливати на справи громадянського суспільства. Водночас здатність цінностей переходити одна в одну свідчить, що вони є проявом чогось більш загального. Наприклад, знання

громадянське суспільство

і славу можна перетворити на багатство чи владу, майстерність – на славу і т. д.

Звичайно, не у всіх суспільствах згадані цінності доступні для всіх. Однак у громадянському суспільстві люди поступово звикають домагатися тих цінностей, які є для них реально доступними. Виникають стійкі стереотипи поведінки чи діяльності, що набирають характеру соціальних норм. Саме сукупність соціальних норм не тільки складає ментальне обличчя нації, але й соціальний характер людей, що живуть у певному суспільстві.

Для з'ясування сутності ментальних уявлень важливо знати, як узаконюються домагання людини на цінність у певному суспільстві. Щоб зрозуміти особливості менталітету азербайджанців, необхідно виокремити саме ті цінності, що були доступні їм протягом століть і слугували основними стимулами діяльності. С. Майтл, як нам здається – цілком справедливо, називає два основні способи, за допомогою яких людина визнається володарем цінностей. Перший спосіб – особистий. Він здійснюється через „експертів або суддів, тобто через членів даної спільноти, що визнають право саме цієї конкретної людини на володіння владою, славою, почестями тощо. Прикладами такої процедури можуть бути вибори президента, присудження вченого ступеня тощо. Другий спосіб – безособовий. Він реалізується через ринок, коли домагання суб'єктів здійснюються через акти купівлі-продажу. Можуть існувати різні комбінації обох способів, але принципово вони відрізняються тим, що експертиза оцінює саме конкретну людину, зокрема, ту, що претендує на політичні позиції. В другому випадку конкретна людина ринкові байдужа, але оскільки вона має соціальні функції, тому й цікава йому.

Відтак, говорячи про формування громадянського суспільства в Азербайджані, ми проводимо паралель з розвитком цього суспільства в Західній Європі. Ще з часів реформації суспільство там розвивалося за рахунок доступності всіх цінностей: ринок став способом соціального визнання, а експертна процедура здійснювалася демократичним способом. Таким чином, політичні цінності були пов'язані з ринком і стали провідними. Розвиток Азербайджану, який перебував у рамках російської колоніальної системи, відрізнявся, природно, від європейського. Експертиза була бюрократичною, ринкові цінності практично почали розвиватися тільки наприкінці XIX століття у зв'язку з динамічним зростанням промислового потенціалу країни. Однак більшовицький натиск на нафтову промисловість Азербайджану й у цілому на всю економіку обернувся згортанням ринкових цінностей. Соціалістична модернізація фактично звела нанівець цінності соціального визнання людини, непомірно збільшила роль силових методів управління суспільством. Характерний для всього Радянського Союзу антиринковий менталітет став панівним і в Азербайджані. Відставання СРСР від країн з ринковою економікою та

ідеологією стало загрозливим, що й обумовило крах колишньої системи.

В сукупності труднощі становлення в Азербайджані громадянського суспільства та просування до ринку пояснюються багато в чому ментальними особливостями, які складалися історично. У ментальності азербайджанців група інструментальних цінностей була вторинною, а первинною виступала група загальнолюдських цінностей – таких як справедливість, свобода, батьківщина, віра, сім'я. Найдавніша і найважливіша цінність азербайджанського народу – громада, „джамаат" як основа і передумова існування кожного її члена. У громаді було неможливо одержати соціальну значимість через цінності, властиві ринковій цивілізації. У її фундамент було покладено цінність людини, котра розглядалася і як біологічна істота, необхідна громаді для її відтворення, і як трудівник, чия праця полегшує загальний тягар. В умовах постійного зовнішнього тиску на Азербайджан зі Сходу й Заходу віднаходились необхідні ресурси протидії та забезпечення фізіологічного виживання тільки завдяки колективним зусиллям. Однак рівномірно розподілити убогі ресурси, аби члени громади могли вижити, можна було тільки в тому випадку, коли ресурси розподіляються справедливо. Тому ще однією фундаментальною цінністю громади була саме справедливість. В цілому в політичній соціології справедливість виступає як інструментальна цінність, але в умовах азербайджанської громади вона посідала статус цільової і сприяла утвердженню загальнолюдських цінностей.

Колективістська тенденція в суспільній підсвідомості й менталітеті азербайджанського народу дуже сильна. Вона виявляється нині і як елемент традиційного суспільства, і як програма дій політичних течій та політичних партій соціалістичного спрямування. Це свідчить про життєвість колективістської тенденції як суспільного ідеалу.

Жагуче прагнення дотримуватися принципів справедливості обумовлювало неконкурентоспроможність матеріальної діяльності. Англійський соціолог Т. Шанін висловлює думку, що російська колоніальна імперія та радянський період – це не помилки історії, а своєрідна „третьосвітність" російського суспільства. Постійний розлад елементів політичної й економічної систем, відрив еліти від мас населення, брак чіткого розмежування сфер державного впливу – усе це, на думку Т. Шаніна, призводить до неможливості формування правової держави та громадянського суспільства [3].

У зовнішньому шарі системи цінностей праця ставала дещо розмитою як ціннісна категорія. Очевидно, саме тому у нас і досі не сформувалося ринкового ставлення до праці і трудової етики, подібної до європейсько-протестантської, про яку так багато писав М. Вебер. У праці „Протестантська етика і дух капіталізму" він твердив, що формування раціонального ринку неможливе без внутрішньої мотивації та цінності

громадянське суспільство

праці.

В епоху трансформації нашого суспільства обов'язково повинне враховуватися ставлення громадян до праці. Навіть побіжний аналіз основних фундаментальних цінностей азербайджанського менталітету засвідчує їхній неринковий характер. Отже, перехід Азербайджану до ринку пов'язаний з великими труднощами, обумовленими не тільки програмами реформ, але й станом суспільної свідомості, її ментального прояву.

Правова держава і громадянське суспільство – дві складові політичної системи, необхідність досягнення розбудови яких проголошується в більшості конституцій нових незалежних держав як основних, перспективних цілей розвитку. Різні визначення поняття правової держави сходяться в одному: така політична система носить публічний, суспільний характер, а влада правової держави свої взаємодії з громадськими структурами, окремими людьми та колективами будує як з суб'єктами права. У цьому зв'язку як окремі громадяни та їх організації, так і державні органи взаємодіють у рамках правових повноважень, що випливають із законів, ухвалених у строгій відповідності з конституцією. Правова держава – реальне втілення ідеї і принципів конституціоналізму. У його основі –прагнення захистити людину від державного терору, насильства над совістю, дріб'язкової опіки з боку органів влади, гарантувати індивідуальну свободу й основні права особи. Це держава, обмежена у своїх діях правом, яке захищає свободу, безпеку та гідність особи, правом, яке підпорядковує владу волі суверенного народу.

Під громадянським суспільством розуміємо відносно автономну систему незалежних від держави громадських інститутів та організацій, покликаних захищати й реалізовувати приватні інтереси громадян. За визначенням О. Рагімова, громадянське суспільство – „...це своєрідний соціальний простір, у якому люди пов'язані та взаємодіють між собою як індивіди, незалежні як один від одного, так і від держави. Це – система забезпечення життєдіяльності соціальної, соціокультурної та духовної сфер, їх відтворення і передачі від покоління до покоління, система самостійних і незалежних від держави суспільних інститутів та відносин, покликаних забезпечити умови для самореалізації окремих індивідів і колективів, реалізації приватних інтересів і потреб".

Солідаризуючися з цим визначенням, підкреслюємо моральну важливість і соціальну необхідність становлення інституту громадянського суспільства, оскільки ця соціальна організація підтримує природний порядок, що випливає з усвідомлення безумовної й абсолютної свободи особи, яка розглядається як загальновизнана цінність. Саме ця організація дозволяє зберігати й розвивати позаінституціональні (такі, що перебувають за межами інтересів держави), але разом з тим життєво важливі духовні й культурні норми, традиції, цінності та моральні

настановлення.

Отже, громадянське суспільство є тим джерелом, з якого бере свій початок формування права, що трансформується потім у системі державної влади в закони. Якщо до кінця принципово проводити цю ідею, то стає зрозуміло, що держава, її влада безпосередньо продукуються громадянським суспільством, що є одним з головних протиріч, котрі виникають між ними. Конкуренція, постійна боротьба держави і суспільства, яка загострюється або вщухає в залежності від політичних обставин, призводить до багатьох протиріч, особливо гострих у перехідні періоди. Громадянське суспільство існує і функціонує в діалектично суперечливій єдності з державою.

При демократичному режимі громадянське суспільство взаємодіє з державою, при тоталітарному – перебуває в пасивній або активній опозиції до неї. Високорозвинене громадянське суспільство є основою стабільності держави. І якщо держава починає „хитатися", то її надійно підпирає міцна структура громадянського суспільства.

Література:

1. Возрождение. XXI век. 2004, №2, с. 3.

2. **Maitl S.** Reflection: the way to the justice University of Illinois Press, 1999, p. 78.

3. **Шанин Т.** История России XX века с позиции сквозной „третьемирности" // Отечественная история. 1999. № 6, с. 43.